

Kur'an'da Gölge Metaforu

(Shadow Metaphor in the Qur'ân)

Cengiz GÜNEŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üni. Assist Professor, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Uni.
İlahiyat Fakültesi Faculty of Theology
Arap Dili ve Belagatı Arabic Language and Literature
Nevşehir | Türkiye Nevşehir | Türkiye
cengizgunes@nevsehir.edu.tr orcid.org/0000-0003-2979-7271

Makale Bilgisi Article Information

Makale Türü | Araştırma Makalesi Article Types | Research Article
Geliş Tarihi | 21/Ocak/2024 Received | 21/January /2024
Kabul Tarihi | 4/Haziran /2024 Accepted | 4/June/2024
Yayın Tarihi | 30/Haziran/2024 Published | 30/June/2024

Atıf | Cite as:

GÜNEŞ, Cengiz. "Kur'an'da Gölge Metaforu [Shadow Metaphor in the Qur'ân]". Tokat İlmîyat Dergisi 12/1 (Haziran | June 2024), 115-138.

[https:// DOI: 10.51450/ ilmiyat.1423240](https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1423240)

İntihal | Plagiarism:

Bu makale, iThenticate aracılığıyla taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

| This article has been scanned by iThenticate and no plagiarism has been detected.

Copyright © Published by Tokat Gaziosmanpaşa University Faculty of Islamic Sciences. Tokat | Türkiye.

<https://dergipark.org.tr/ilmiyat>

Shadow Metaphor in the Qurʾān

Abstract: One of the interesting phenomena created by Allah in nature is the shadow. Shadow is a natural phenomenon that occurs on the side of an object that does not receive light, and its darkness increases or decreases according to the intensity of the light and the density of the object. The concept of shadow in the Qurʾān presents a profound theological reflection on natural phenomena as signs of divine craftsmanship and omnipotence. As mentioned in the holy text, shadows are not merely physical occurrences but symbolic representations of submission to Allah's will. This notion is explored extensively in the Quran, with the term "zill" (and its plural "zilāl") appearing in over twenty verses, intertwining natural observation with spiritual enlightenment. In Islamic theology, shadows are described as passive entities that manifest Allah's command, embodying submission by lengthening and shortening in accordance with the sun's movement, which is under divine command. This interplay between light and shadow is employed by Allah as an illustration of His power to control the universe and as evidence of His existence. The manipulation of shadows and the guidance of sunlight are discussed in the Qurʾān to direct human attention towards the intricacies of creation and the subtleties of divine intervention in everyday phenomena. The verse that encapsulates this idea is from sūra al-Nahl (16:48), where it is articulated that shadows sway left and right in complete submission to Allah's will, thus showing respect and reverence. This metaphorical depiction emphasizes that even inanimate aspects of creation engage in acts of worship and obedience, which are typically attributed to sentient beings. The root word *z-l-l* in Arabic, from which the word for shadow derives, connotes "attachment" or "adherence," further enriching the theological narrative that even shadows are in a state of constant devotion and attachment to the divine will, mirroring the behavior expected of believers. The Qurʾān extends this discourse by correlating the behavior of shadows to the act of prostration, a fundamental aspect of Islamic worship. In sūra al-Ra'd (13:15), it is declared that everything in the heavens and earth, including shadows, prostrates to Allah, willingly or unwillingly. This verse underscores the universal nature of submission to Allah, encapsulating a cosmic order where every element, visible and invisible, recognizes and honors the sovereignty of the Creator. Moreover, the movement of shadows illustrates physical laws and serves as a metaphor for spiritual guidance and the path of righteousness. Shadows are depicted as signs for those who reflect a theme recurrent in the Qurʾānic call to ponder over the natural world as a means to understand divine messages. This concept is vividly portrayed through the narrative of the Israelites, who were given shade during their desert sojourns and mentioned as a divine provision and mercy from the scorching sun. This historical reference not only highlights the protective nature of shadows as a physical comfort but also as a symbol of spiritual refuge and guidance under the providence of Allah. The theological reflection on shadows reaches its zenith in the eschatological imagery within the Qurʾān. In scenarios depicting the Day of Judgment, shadows play a critical role in illustrating the condition of the souls. The righteous, who performed commendable deeds on earth, are promised shade under the throne of Allah, a direct contrast to the stark absence of any protective shadow for others, signifying divine favor and the ultimate reward for piety and obedience. This distinction points to the dual nature of shadows in the Qurʾānic exegesis as both a literal comfort and a metaphorical shelter. Furthermore, shadows in the Qurʾān are not confined to benign or protective roles; they also embody elements of warning and retribution. Verses in sūra al-Mursalāt (77:29-31) describe a shadow that neither shades nor shields from the flame, portraying shadows in hellish contexts as punitive rather than protective. This duality enriches the Qurʾānic narrative on shadows, presenting them as multifaceted symbols that encompass mercy, guidance, warning, and punishment. In conclusion, the Qurʾānic treatment of shadows transcends mere physical observation, embedding layers of spiritual symbolism and theological significance within it. Shadows are portrayed as natural phenomena and divine signs endowed with qualities that encourage reflection, obedience, and understanding of the cosmic and spiritual order. The extensive discourse on shadows in the Qurʾān highlights their role as a testament to Allah's omnipotence and as a beacon for believers to seek guidance and reflect upon the divine essence permeating the universe. The absence of specialized scholarly works on this specific topic only emphasizes the need for an integrated study of these verses, prompting deeper exploration and appreciation of shadows as both a natural and a spiritual phenomenon within Islamic thought.

Keywords: Tafsīr, Shadow, Evidence of existence, Natural event, Favor.

Kur'an'da Gölge Metaforu

Öz: Allah Teâlâ'nın tabiatta yarattığı ilginç hadiselerden biri de gölgedir. Gölge; cismin ışık almayan tarafında oluşan ve ışığın şiddetine ve cismin kesafetine göre koyuluğu çoğalan veya azalan bir tabiat olayıdır. Gölge olgusu, ayetlerde geçtiği şekliyle zill, (çoğulu zilâl) Kur'an'da yirmiden fazla ayette yer almıştır. Allah Teâlâ, bu ayetlerde gök gürültüsü, şimşek, yıldırım, yağmur gibi birçok konuyla birlikte gölgeyi de gündeme getirmekte, gölgenin uzayıp kılmasını gücünün göstergesi ve varlığının bir delili olarak sunmaktadır. Allah Teâlâ, gölgeyi nasıl uzatıp kısalttığına, buna güneşin delil getirildiğine bakışlarımızı yöneltmemizi istemektedir. Buna ilaveten olayı bir metafor olarak ayette şu şekilde sunmaktadır: "Öyleyse gerçekleri örtbas edenler, Allah'ın yarattığı nesnelere ibret nazarıyla bakmazlar mı? (İşte bu nesnelere) gölgeleri Allah'ın iradesine bütünüyle boyun eğerek, sağa sola hareket edip nasıl da Allah'a saygı ve tazim gösteriyor." (en-Nahl 16/48). Z-İ kökü, fiil formunda kullanıldığında bağlı kalma anlamına gelmekte ve bu mana ile ilintili olarak müşriklerin putlarına bağlı oldukları dile getirilmektedir. Gölge ile güneş arasındaki ilişkiye dikkat çeken Allah Teâlâ, gölgeler dâhil, her şeyin "secde" ettiğinden söz etmiştir: "Göklere ve yerde bulunanlar da onların gölgeleri de sabah akşam ister istemez sadece Allah'a secde ederler." (er-R'ad 13/15). Dolayısıyla ayet, bu anlatımıyla, üzerinde durulmayı ve hakkında uzun uzun tefekkür etmeyi gerektiren bir hakikat ifadesi olmuştur. Gölgelerin secdesi, Kur'an yorumcuları tarafından, Allah'ın tabiata koyduğu yasaya uygun hareket etmesi şeklinde anlaşılmıştır. Dahası, harika bir tabiat olayı olan gölgenin hareketlerinin insanlar için değişik nimetlere vesile olduğu vurgulanmıştır. Allah Teâlâ, özellikle de çöl sıcaklığında yolculuk yapmak zorunda kalan İsrailoğullarına bahşedilen gölgeden söz etmektedir. Bu haliyle gölge, onları güneşten koruyan ilahî bir şemsiye olmuştur. Mahşer yerinde hiçbir gölgenin bulunmadığı bir zamanda/mekânda, Allah'ın arşının gölgesinde özel ikrama sahip olan seçkinler, dünyada kaliteli ameller yapmış olan kişilerdir. "Allah, yarattığı (ev, ağaç ve bulut gibi) şeylerden size gölgeler yaptı... İşte böylece Allah, üzerinizde olan nimetini tamamlıyor ki, emirlerine boyun eğip itaat edersiniz." (en-Nahl 16/81) ayetiyle dile getirildiği üzere gölge; dünyanın hoş bir nimeti olmasının yanında, "Orada koltuklara kurulmuş olarak bulunurlar; ne yakıcı sıcak görülür orada, ne de dondurucu soğuk." (el-İnsân 76/13) ayetiyle de cennette bir lütuf olarak takdim edilmiş ve her kulun bu ikrama sahip olamayacağı ifade edilmiştir. "Onlar, bulut gölgeleri içinde Allah'ın (azabının) meleklerle gelmesini ve (azap) emrinin gerçekleşmesini mi gözlüyorlar? Oysa bütün işler Allah'a döner." (el-Bakara 2/210) ayetinde bildirildiği üzere, tarihte bazı kavimler için helakin geldiği bir bulutun izdüşümü olarak tanıtılmıştır. "(İnkârcılara o gün şöyle denilir:) Yalan saydığımız azaba doğru gidin! Üç kola ayrılmış, bir gölgeye gidin. Ki o ne gölgelendiren ne de alevden koruyandır." (el-Mürselât 77/29-31) ayetinde beyan edildiği şekliyle gölge, aynı zamanda cehennem azap türlerinden ve onu tasvir eden figürlerinden biri olarak anlatılmıştır. Gölge ile ilgili ayetler bütünlük içinde düşünüldüğünde, herhangi bir şuurlu varlıkta görülen Allah'a boyun eğme, tespih ve secde gibi fiillerin onda da görüldüğü müşahade edilmektedir. Gölgeyi işârî olarak yorumlayan müfessirler, bütün bir âlemin gölge varlık, Allah Teâlâ'nın da hakikî varlık olduğunu vurgulamışlardır. Gölge, Kur'an'da nimet olarak sayılan birçok ikram arasında zikredilecek derecede öneme sahip bir lütuf olarak insanlığa bağışlanmıştır. Gölge konusunda herhangi bir eserin ya da müstakil bir makalenin kaleme alınmamış olması bizi bu konudaki ayetleri bir bütünlük içinde araştırmaya sevk etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Gölge, Varlık delili, Tabiat olayı, Nimet.

Giriş

Bildiğimiz anlamda gölge ilk çağrışımıyla, bir cismin ışık almayan karanlık yüzüdür. Terim manasıyla "saydam olmayan bir cisim tarafından ışığın engellenmesiyle ışıklı yerde oluşan

karanlık”¹ şeklinde tarif edilmektedir. Gölge ışıkla alakalı bir durumsallıktır. Işığın olmadığı bir yerde ne cismin görüntüsünden ne de gölgesinden söz edilebilir.

Saydam olmayan herhangi bir nesneye isabet eden ışık cisim tarafından engellenir. Cismin ışık alan kısmında aydınlık, diğer tarafında ise karanlık oluşur. Statik halde bulunan nesnelerin gölgesi sabit durumdadır. Hareket halinde bulunan maddelerin gölgeleri hem ışığın hareketiyle hem de nesnenin hareketiyle değişmektedir. Gölgenin kesafeti ya da rengi, ışığın yoğunluğu ve gücü ile alakalıdır. Işık yoksa gölge de yok demektir. Tersinden düşündüğümüzde de durum aynıdır. Cisim yok ışık varsa yine gölge oluşmaz.² Güneş ışıkları yeryüzüne bir bütün halinde bölünmeden ve çoğalmadan gelmekte, ulaştıkları cisimler üzerinde dağılmaktadır.³ Dolayısıyla gölge, ışık ve cismin birlikteliğinden meydana gelir. Işığın bulunmadığı bir ortamda cismin görüntüsü de bulunmaz.

Kur’an’da değişik şekillerde yer alan gölge kelimesi ظِلٌّ sözcüğü ile ifade edilmektedir. Kelimenin çoğulu ظِلَالٌ şeklindedir. ظِلٌّ sözcüğü ile aynı kökten türeyen ظِلٌّ kelimesi ise (ağaç ve benzeri) gölge yapan şeylerin çoğulu manasında kullanılmaktadır.⁴ Kur’an’da 22 defa geçen bu kelime, gündüz yapılan bir işte devamı ve sürekliliği ifade etmekte⁵ ve türevleriyle birlikte toplamda 33 ayette yer almaktadır.⁶ Kur’an’da gölge; “Göklerde ve yerde bulunanlar da onların gölgeleri de sabah akşam ister istemez sadece Allah’a secde ederler.”⁷ ve “Öyleyse gerçekleri örtbas edenler, Allah’ın yarattığı nesnelere görmüyorlar mı? Onların gölgeleri Allah’ın iradesine bütünüyle boyun eğerek, bir sağa, bir sola dönüp Allah için saygı ve tazimle nasıl yere kapanmaktadırlar.”⁸ ayetlerinde Allah’ın varlığının delili; “Onlar, bulut gölgeleri içinde Allah’ın (azabının) meleklerle onlara gelmesini ve (azap) emrinin gerçekleşmesini mi gözlüyorlar? Oysa bütün işler Allah’a döner.”⁹ ayetinde azabı hak edenlere helâkın eldiği mekân; “...Ve onları orada koyu gölgeler altına alacağız.”¹⁰ ayetinde cennetin önemli bir nimeti; “Üç kola ayrılmış, bir gölgeye gidin. Ki ne gölgelendiren ne de alevden koruyandır.”¹¹ ayetinde cehennemin azap unsurlarından biri; “Allah, sizin için yarattığı şeylerden gölgeler kıldı... İşte böylece Allah, üzerinizde olan nimetini tamamlıyor ki, emirlerine boyun eğip itaat edesiniz.”¹² ayetinde dünya

¹ Şükrü Haluk Akalın vd., *Türkçe Sözlük*, ed. Belgin Tezcan Aksu (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2019), “gölge”, 959.

² Birsan Giderer, “Resim Sanatında Gölge”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/8 (2017), 73-92.

³ Abdullah Pakoğlu, “Seyyid Şerif Cürcânî’nin Varlık Tasavvuru”, *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşünce sinde Felsefe Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri I* (Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020), 169-170.

⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-Kurtubî, *el-Câmi‘ li-aḥkâmi’l-Ḳur‘ân*, thk. Ahmed el-Berdûnî, İbrâhim el-İtfiyîş (Kahire: Dâru’l-Kütübi’l-Mısriyye, ts.), 15/44.

⁵ Ebû’l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab* (Beirut: Dâru Sâdır, 1414), “zil”, 11/415.

⁶ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *el-Mu‘cemü’l-müfehres li-elfâzi’l-Ḳur‘âni’l-Kerîm* (İstanbul: el-Mektebetü’l-İslâmiyye, 1982), “zil”, 434.

⁷ er-R’ad 13/15.

⁸ en-Nahl 16/48.

⁹ el-Bakara 2/210.

¹⁰ en-Nisâ 4/57.

¹¹ el-Mürselât 77/30-31.

¹² en-Nahl 16/81.

nimetlerinden bir lütuf; “*Bulutları üzerinize gölge kıldık ve size kudret helvası ve bildircin indirdik...*”¹³ ayetinde çölde İsrailoğulları’nı güneşten koruyan şemsiye anlamlarında kullanılmaktadır.

Arapça’da ışığın zıddı ve gölge anlamına gelen *zill* kelimesinin fiil hali gündüz vakti yapılan işleri ifade etmektedir. Bir şeye bağlı kalmayı ve o şeyde sürekliliği ifade eden bu kelime¹⁴ Kur’an’da şu şekilde geçmektedir:

... وَأَنْظُرْ إِلَى الْعَرْشِ الَّذِي ظَلْتَ عَلَيْهِ عَاكِفًا ...

“...*Tapmakta olduğun tanrına da bak!*...”¹⁵ Ayette putperestlerin putlarına bağlılıklarına işaret edilmektedir.¹⁶ Aynı kökten türeyen *zulle* kelimesi ağaçtan ve başka maddelerden yapılan gölgelik anlamına gelmektedir.¹⁷ *الظَّالِمَةُ/zulle*, içinde güneşin yakıcılığının olmadığı cennetin gölgesi anlamındadır.¹⁸ Hakikatte gölge, güneş ışınlarının eşyayı aydınlatmasından kaynaklanmaktadır. Güneş ışığının ulaşmadığı herhangi bir cisim görülemeyeceğinden dolayı gölgesi de yok demektir.

Bu makalede Kur’an’da gölgeden söz eden ayetleri Kur’an bütünlüğü içinde konu edinmeye çalışacağız. Bu konuda yapılmış herhangi bir çalışmaya ulaşamadık. Ancak gölge konusu tasavvufu ve felsefede bazı düşünürler tarafından ele alınmaktadır. Bu yorumlara değinecek olsak da biz mevzuyu tefsirlerden yararlanarak izah etmeye gayret edeceğiz. Kur’an’da gölge hadisesi çeşitli şekillerde yer almaktadır. Bunlardan ilk ele alacağımız başlık Allah’ın varlığının delili olarak gölge konusu olacaktır.

1. Allah’ın Varlığının Delili Olarak Gölge

Allah Teâlâ Kur’an’da birçok ayette kendinden bahsetmekte, varlığından ve birliğinden kullarını haberdar etmekte, bu hususta çok sayıda ikna edici deliller sunmaktadır. O, varlığı, birliği ve kudreti ile ilgili delillerini açıkladığı surelerden birisinde şimşek, gök gürültüsü, yıldırım, yağmur ve bulutlardan söz ettikten sonra şöyle buyurmaktadır:

وَلِكُلِّ يَسْجُدُ مِنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ طَوْعًا وَكَرْهًا وَظِلًّا لِيُؤْمِنُوا بِالْعَدْلِ وَالْأَصْلَاحِ

“*Göklerde ve yerde bulunanlar da onların gölgeleri de sabah akşam ister istemez sadece Allah’a secde ederler.*”¹⁹

Fahreddin Râzî (ö. 606/1210), ayette bahsi geçen “secde” ile ilgili şu yorumları yapmaktadır:

¹³ el-Bakara 2/57.

¹⁴ İbn Manzûr, “zll”, 11/415; Muhibbiddîn Ebu’l-Feyd Seyyid Muhammed Murteza ez-Zebîdî, *Tâcûl-‘arûs min cevâhiri’l-‘amûs*, thk. Heyet (Kuveyt: et-Türasü’l-A‘rabî, 1997), “zll”, 29/402.

¹⁵ Tâhâ 20/97.

¹⁶ Ebû Abdurrahman el-Halil b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitabu’l-‘ayn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerrâî (Beyrut: Müessesetü’l-A‘lemî li’l-Matbuât, 1988), “zll”, 8/148.

¹⁷ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Düreyd, *Kitâbu cemhereti’l-luğa*, thk. Remzi Münîr Ba’l’bek (Beyrut: Dâru’l-‘İlm li’l-Melâyin, 1987), “zll”, 1/153-154.

¹⁸ İbn Manzûr, “zll”, 11/416.

¹⁹ er-R’ad 13/15.

(i) Secdeden kasıt Allah'a tazim niyetiyle alını yere koymaktır. Bu bağlamda semalarda ve yeryüzünde var olan her şeyin Allah'a secde etmesi problemlidir. Buradaki ibare vücup ifade etmektedir ve şu anlama gelmektedir: "Semalarda ve yeryüzünde olan her varlığın Allah'a secde etmesi vaciptir."

(ii) Bir diğer izah tarzına göre buradaki secdeden maksat, kulların Allah'ın emrine inkıyat eylemesi, yani O'na boyun eğmesidir. Ayette yer alan *طَوْعًا وَكَرْهًا*: ister istemez/gönüllü gönülsüz boyun eğme anlamındadır. Zira kâfirler ve şeytanlar Allah'a isteyerek secde etmezler. Oysa yaratılan bütün varlıklar iradî ya da gayr-i iradî Allah'ın emirlerine inkıyat etmek zorundadır. Mesela fakirlik, hastalık ve ölüm böyledir. Bunlara kimsenin karşı koyma gücü yoktur. Gölgelelerin secdesi de böyledir. Dolayısıyla mümin ya da kâfir herkesin gölgesi Allah'a secde etmektedir.

(iii) Her şeyin gölgesinin secde etmesi ile ilgili bir diğer izah şekli de şöyledir: Gölgelelerin secde etmesi onların bir cihetten diğer cihete yönelmeleri, güneşin yükselmesiyle kısılmaları ve güneşin alçalmasıyla uzamalarıdır. Gölgenin bu şekilde hareketi Allah'a boyun eğişinden ve O'na teslim oluşundan kaynaklanmaktadır. Ayetteki sabah akşam vurgusu gölgenin özellikle bu vakitte belirgin olması nedeniyledir.²⁰ Gölgelelerin yere kapanışı ve secde edişi sahiplerinin isteğine ve dilemesine göre değil, Allah'ın iradesiyle gerçekleşmektedir. Bu ayette akıl ve ruhların nuranî, beden ve cesetlerin gölge mesabesinde olduğu için *zulmânî* varlıklar olduğuna işaret de vardır.²¹

Netice olarak bu ayet, genellikle tabiat olaylarının, düzenin ve işleyişin Allah'ın iradesiyle belirlendiği ve kontrol edildiği inancını yansıtmaktadır. Yani, gölgelelerin uzayıp kısılması gibi doğa olayları da Allah'ın iradesiyle gerçekleşmektedir ve tabiatın yasaları şeklinde anlaşılmaktadır. Bu anlayış, sadece İslam'ın değil, birçok dinin kozmolojik ve teolojik doktrinlerinde bulunmakta ve doğa olaylarının Allah Teâlâ'nın egemenliği altında gerçekleştiğini ifade etmektedir.

Benzer bir ayette de aynı durum şöyle açıklanmaktadır:

أَلَمْ يَرَوْا إِلَى مَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَيْءٍ يَتَّبِعُهُ ظِلًّا لَهُ عَنِ الْيَمِينِ وَالشَّمَائِلِ سُجَّدًا لِلَّهِ وَهُمْ دَاخِرُونَ

"Onlar, Allah'ın yarattığı birtakım şeyleri görmediler mi ki? Gölgeleleri Allah'ın kudretine boyun eğip secde ederek, sağa sola döner, dolaşır."²²

"Allah'ın yarattığı herhangi bir şey" ile kastedilen, gölgesi olan, ayakta durabilen ağaç, bina, dağ vs. gibi her tür cisim demektir. Bu cisimlerin gölgeleleri hareket halindedir. Çünkü güneşin ışınlarına göre gölge de hareket halindedir. Bir taraftan diğer tarafa gitmektedir. Gölge, günün ilk vakitlerinde bir haldeyken, daha sonra güneş ışınlarının hareketine göre günün bitimine doğru bir başka hale yönelir. Gölgenin bu şekildeki hareketi onun secdesidir. Cismin ve gölgesinin secdesi ise Allah'ın emrine itaat etmesi ve o cisimde Allah'ın sanatının tecelli etmesidir. Bütün

²⁰ Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1420), 19/25-26.

²¹ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili* (İstanbul: Eser Yayınları, 1979), 4/2971.

²² en-Nahl 16/48.

cisimlerde gerçekleşen bu olgu, Allah'ın kudretini, yaratmasını ve ulûhiyetini gösteren bedihi delillerdendir.²³

Konuyla ilgili önceki ayette de ifade edildiği üzere secde, inkiyat ve namazda alını, elleri yere koymaktır. Bir sonraki ayetin de siyakından anlaşılacağı üzere, bu ayette geçen “ل” edatıyla insanlar değil cisimler kastedilmektedir. Nitekim buradaki ‘secde’ ifadesi ile ‘inkiyat/boyun eğme’ anlamı kastedilmektedir. Ayette tabiatın Allah'ın iradesine teslim olmasına güzel bir misal verilmektedir. Zira basit gibi görünen bir tabiat olayı olan gölgenin hareketi dikkat çekicidir. Evrende yaşanan her şey Allah'ın iradesiyle gerçekleşmektedir. Eşyaların gölgesi de bu iradeye tâbidir. Sürekli değişkenlik arz eden gölge, Allah'ın iradesinin tabiata müdahil olduğunun bir kanıtıdır. Herkesin gözü önünde her gün gerçekleşen gölge olgusu Allah'ın tabiatı idaresinin bir belgesidir. Dolayısıyla gölgeyi bu şekilde sürekli hareket ettiren varlığın kâinattaki bütün olayları da ikame ettiği inkâr edilemez bir hakikattir.²⁴

Allah'ın kudretini gölge bağlamında ortaya koyan bir başka ayette de şöyle buyrulmaktadır:

أَلَمْ تَرَ إِلَىٰ رَبِّكَ كَيْفَ مَدَّ الظِّلَّ وَلَوْ شَاءَ لَجَعَلَهُ سَاكِنًا ثُمَّ جَعَلْنَا الشَّمْسَ عَلَيْهِ دَلِيلًا ثُمَّ قَبَضْنَا إِلَيْنَا قَبْضًا يَسِيرًا

“Görmedin mi Rabbini, gölgeyi nasıl uzatıvermiştir? Eğer dilemiş olsaydı onu durgun kılardı. Sonra biz güneşi ona bir delil kılmışızdır. Sonra onu (uzayan gölgeyi) yavaş yavaş kendimize çektik (kısalttık).”²⁵ Buradaki hitap Allah Resûlü’nedir. Görme gözün gerçekleştirdiği eylemdir. Yani bu ayetteki görme fiili, “Allah'ın var ettiği eşsiz olaylara bakmadın mı?” anlamına gelmektedir. Ayetteki bakmadan maksat, esere takılıp kalmadan onu yapana bakışları çevirmek ve ibret almaktır. Neticede bu bakma ameliyesi, göz ile gerçekleştirilen görme hadisesinin kalp fiiline, yani anlama ve idrak hissine çevrilmesidir.²⁶

Ayette yer alan ل fiili çekip uzatmak, zamanda ve mekânda uzamak, yayılmak ve başlangıçta uzayıcı özellikte yaratmak anlamlarına gelmektedir. Görme karinesiyle gölgenin uzatılması, cisimlerinin hayallerinin ırak mesafelerden göze gösterilmesi manasına da tevil edilebilir. Hülâsa gölgesi olan bir cisimden ötelere doğru hayreti mucip bir uzantı söz konusudur ki işte bunu uzatan/yayan varlık Allah Teâlâ’dır.²⁷

Müfessirlerin çoğu buradaki الظِّل/gölgeyi fecrin aydınlanmaya başlamasından güneşin doğuşuna kadar devam eden vakit olarak yorumlamaktadırlar. Fey kelimesi de gölge manasına kullanılmaktadır. Ancak zıll, feyden daha genel bir anlam taşımaktadır. Fey, güneşin tepe noktasından batıya doğru meyletmesiyle ortaya çıkan gölgedir. Dolayısıyla güneşin doğuşundan tepe noktasında gelinceye kadar gölgeyi azar azar yok eder. Fakat bundan sonra da gölge artmaya başlar güneşin batımına dek uzamaya devam eder. Sonra Allah bu olguya dikkat çekerek “Rabbini

²³ el-Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmî'l-Kur'ân*, 10/111-112.

²⁴ Hayreddin Karaman vd., *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007), 3/405.

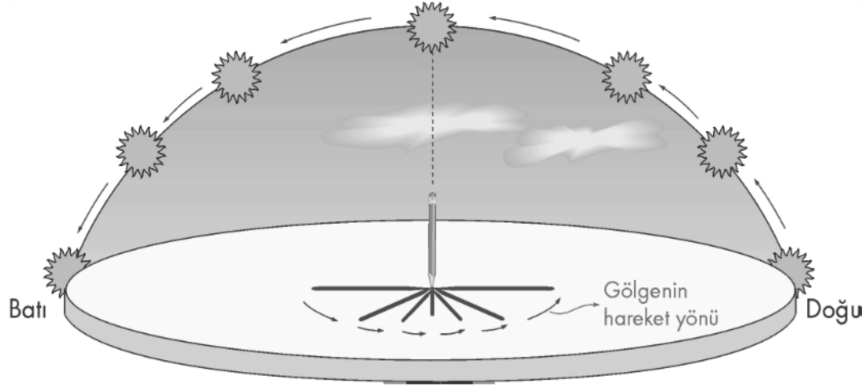
²⁵ el-Furkân 25/45-46.

²⁶ Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, 5/3594.

²⁷ Yazır, *Hak Dîni Kur'ân Dili*, 5/3596.

görmedin mi, gölgeyi nasıl uzatıvermiştir?” sorusunu sorarak üzerinde düşünmemizi istemektedir. Eğer Allah Teâlâ gölgenin hareketsiz olmasını isteseydi onu sabit kıları. Burada en önemli husus, gölgenin hareketli ya da hareketsiz kalışının sebebinin mekanik bir hareket olmayışı ve Allah’ın vahdaniyetine, güç ve kudretine vurgu yapılmasıdır.²⁸

Zemahşerî (ö. 538/1144) ayetteki gölgenin feyden daha genel anlam taşıyan *zill* olduğu düşüncesindedir.²⁹ Bunun herkes tarafından bilinen gölge olduğu fikrini benimsemektedir ki bize göre de bu anlayış daha uygun görünmektedir. Dolayısıyla ayette, gündüz vakitlerinde güneşin olduğu ve sıcaklığının hissedildiği zamandaki gölgeler kastedilmektedir.³⁰ Önceki ayetleri de göz önünde bulunduracak olursak inkârcılara karşı reddiye ve delil niteliğini taşıyan bu siyakta doğa yasalarıyla Allah’ın varlığı, büyüklüğü ve gücünü ispatlama amacı taşınmaktadır. Söz konusu ayetler güneş, gölge, gece ile gündüzün hareketleriyle alakalı koyduğu yasalara “*Rabbinin sanatını görmedin mi, gölgeyi nasıl uzatıvermiştir”* diyerek dikkat çekmektedir.³¹ Gün boyu gölgenin hareketini aşağıda verilen şekildeki gibi ifade etmek mümkündür:

Şekil 1: Gölgenin uzayıp kısalması³²

Kur’an gölge unsurunu iki amaçtan dolayı zikretmektedir: Birincisi, insanlar günlük hayatta gölgenin faydalarına dikkatlerini teksif etmiş olsalardı, tevhid ilkesini tereddütsüz kabul ederlerdi. Gölge olduğu şekliyle uzayıp kısalmasaydı, yaşam güneşin ısı ve ışığına bağlı olduğundan yeryüzünde hayat mümkün olmazdı. Aynı şekilde güneşin hiç gölgesi olmasaydı, güneşin ısı ve ışığı hayatı çekilmez hale getirirdi. Yine güneş ile onun gölgesinde beklenmedik

²⁸ İsmâil Hakkı Bursevî, *Rûhu'l-Beyân Tefsiri*, çev. Abdullah Öz vd. (İstanbul: Damla Yayınları, 2012), 6/37-38. Benzer ifadeler için bk. Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnisîyye, 1984), 19/38-42.

²⁹ Cârullah Muhammed b. Ömer ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf'an haqqâ'iki gâvâmi'zi't-tenzil* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabî, 1407), 3/283.

³⁰ Şihabüddin Mahmud b. Abdillâh el-Âlûsî, *Rûhu'l-meânî*, thk. Ali Abdülbâri Atıyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1415), 10/27.

³¹ M. İzzet Derveze, *et-Tefsîru'l-hadîs* (Kahire: Dâru İhyâi Kütübi'l-'Arabiyye, 1383), 3/87.

³² bonlinetr, “Gölge Boyu ve Yönü” (Erişim 16 Nisan 2024).

değişiklikler olsaydı bu da hayatı olumsuz etkilerdi. Bu anlatılanlar kendiliğinden olamayacağına göre, gölge ve değişim olgusu insana eserden müessire gitmeyi işaret etmektedir. İkinci olarak burada mecazî bir gerçeklik söz konusudur. Gölge nasıl ki hep aynı konumda kalmıyorsa, enine boyuna uzanmış inkâr, nifak ve şirk karanlığı da hidayet güneşi yükseldikçe yok olup gidecektir. Ancak Allah kainattaki her şeyi sünnetullah çerçevesinde ilahî bir yasaya bağladığı için bu da sabır ve tahammül gerektirmektedir.³³

Gölge olgusunu birçok düşünür ele almıştır. Celaleddin er-Rûmî (öl. 672/1273), bu âlemin sürekli bir şekilde devam eden tecellilerden oluştuğunu, bu tecelliler içinde en üstün varlığın insan olduğu, insanın bu tecelliler içinde hayal mesabesinde olan gölgeyi değil de hakikati araştırmak, bunun peşine düşmek, kendi varlığının yokluk olduğunu anlayıp esas varlık olan Allah'a ulaşmasının gerektiğini ifade etmektedir.³⁴

Netice itibariyle gölge olgusu, kâinat ve tabiat olaylarının değişkenlik gösterdiğinin en açık belgelerinden birisidir. Bu değişkenliğin kendi kendine meydana gelmesi mümkün değildir. Bunları yaratan bir varlık söz konusudur. İşte bu oluşların hepsini irade ve idare eden Allah Teâlâ'dır.

2. Tabiat Olayı Olarak Gölge

Allah Teâlâ, Kur'an'da varlığına ve birliğine belge olarak birçok tabiat olayını zikretmektedir. Misal vermek gerekirse, gece ve gündüzün peş peşe gelmesi, düzenli bir şekilde günlerin uzaması ve kısalması, bulutların yağmurun habercisi olması, dağların yeryüzünün denge unsuru olması vs. Bunlardan birisi de gölgedir. Girişte de ifade edildiği üzere bir tabiat olayı olarak gölge hadisesi güneş ışıklarıyla alakalı bir durumdur. Cisimlere isabet eden ışıklar, maddelerin ön yüzeylerini aydınlatırken diğer tarafta gölge olayı gerçekleşmektedir. Güneşin hareketine bağlı olarak da gölge hareket etmekte, uzamakta ve kısalmaktadır.³⁵ Gölgenin oluşabilmesi için üç unsurun birlikte bulunması gereklidir. Bunlardan birincisi gölgeye sebep olan herhangi bir nesne, ikincisi gölgenin yansıdığı mahal, üçüncüsü de yalnızca kendisi vesilesiyle gölgenin açık bir şekilde var olduğu ışıktır.³⁶ Nitekim bu üç unsur şu ayette gerçekleşmektedir: *... وَاللَّيْلَآءُ عَائِلُكُمْ الْعَمَامَ*: “Bulutla sizi gölgelendirdik...”³⁷ *الْعَمَامَ* kelimesi *bulut* anlamına gelmektedir. Gökyüzünü kaplamakta ve güneşi

³³ Ebü'l-A'lâ el-Mevdûdî, *Tefhîmu'l-Kur'ân*, çev. Muhammed Han Kayanî vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), 3/593; Muhammed Mahmud el-Hicâzî, *et-Tefsîru'l-vâzîh* (Beyrut: Dâru'l-Celîlî'l-Cedîd, 1413), 2/728-729.

³⁴ Sevda Çilem Ayar Vargün, “Mevlânâ'nın Divân-ı Kebîr'inde Gölge Metaforu”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 30/2 (2020), 141. Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) de benzer açıklamaları için bk. Fevzi Yiğit, *İbn Arabî Metafiziğinde İnsan* (İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2016), 182-185.

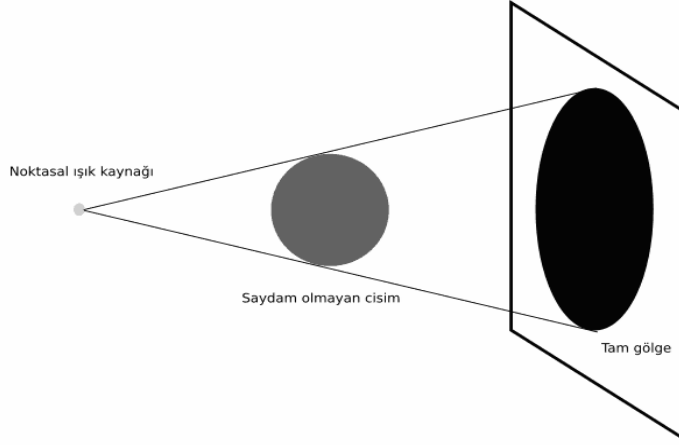
³⁵ Youtube, “Nabil Nabil” (Erişim 14 Mart 2024).

³⁶ Toshihiko İzutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*, çev. Ahmet Yüksel Özemre (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1998), 138.

³⁷ el-Bakara 2/57.

perdelemektedir.³⁸ Dolayısıyla herhangi bir şeyi örten ve kaplayan şeye *العَمَام* denmektedir. *ظَلَّ* fiili ise gölgeleme eylemini ifade etmektedir.³⁹ Bu fiil aslında gecenin karanlığını çağrıştırır ve aydınlığın olmaması demektir. İnsanı güneşten koruyan ve gölgeleyen şemsiye anlamına gelen *المظلة* kelimesi de bu kökten türeyen bir sözcüktür.⁴⁰

Gölgenin oluşumunu aşağıdaki şekilde ifade etmek mümkündür:

Şekil 2: Gölgenin oluşumu⁴¹

Şekilde de görüldüğü üzere bir ışık kaynağının önüne ışığı geçirmeyen saydam bir madde konulmuştur. Cismin arka tarafına da bir ekran yerleştirilmiştir. Kaynaktan çıkan ışıklar her tarafa yayılmakta ancak saydam olmayan cisme denk gelen kısımda ışınlar engellenmektedir. Cismin engellediği bölge ise karanlık kalmakta ve bu bölgede gölge oluşmaktadır.⁴² İbn Sina (ö. 428/1037) ise bu olayı şu şekilde izah etmektedir: “Saydam bir cismin mücerret bir aydınlık veya karanlık durumundan söz etmek mümkün değildir. Ancak saydam cisimler, ışığın çarpması sonucu görülebilir hale gelmektedir. Bu durumda, aydınlanmış olan cisimler genellikle yoğun ve tıkkışık olarak ışığın çarptığı yüzeylerdir.”⁴³

3. Dünya Nimesi Olarak Gölge

³⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Çur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 2000), 2/90; Cemâlüddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Zâdü'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*, thk. Abdurrezâk el-Mehdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabî, 1422), 1/67.

³⁹ Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *Ğarîbü'l-Çur'ân*, thk. Seyyid Ahmed Sakr (Kâhire: y.y., 1973), 49.

⁴⁰ Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed el-İsfahânî, *Tefsîru'r-Râğîb* (Tanta: Külliyyetü'l-Âdâb, 1999), 1/199.

⁴¹ “Gölge”, *Meydan - Larousse*, ed. Safa Kılıçlıoğlu (İstanbul: Meydan Yayınevi, 1985), 5/274-275.

⁴² “Gölge”, 5/274-275.

⁴³ Aydın Sayılı, “İbn Sina/Doğumunun Bininci Yılı Armağanı” (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 268.

Kur'an'da insanlara lütuf olarak sunulduğu bildirilen nimetlerden biri de gölgedir. Özellikle sıcak ve ekvatorial bölgelerde gölge bulunan yerler özellikle aranan mekânlar olmaktadır. Zira güneşin altında korunaksız bir şekilde beklemek çok meşakkatli bir durumdur. Tavaf esnasında da Mekke'de, Harem etrafında bina ve minare gölgelerinin tercih edildiği dikkat çekmektedir. Bina ve minarelerin gölgelerinin olduğu yerlerde saf tutan insanların meydana getirdikleri öbekler Harem-i Şerif'in üst katlarından bakıldığında ayrı bir görüntü oluşturmaktaydı. İnsan gruplarının ibadetleri esnasında sığındıkları bu gölgelerin oluşturduğu resimler, gölge nimetinin önemini gözler önüne sermekteydi.

3.1. Herkes İçin Nimet Olan Gölge

Allah Teâlâ dünya nimetlerini inanç farkı gözetmeksizin herkese kayıtsız şartsız bağışladığını bildirmekte ve birçok lütfun arasında bu nimete de atıfta bulunmaktadır. Nitekim ayet-i kerimede şöyle buyrulmaktadır: “Allah, yarattığı (ev, ağaç ve bulut gibi) şeylerden size gölgeler yaptı; size dağlardan siperler yaptı; size, kendinizi sıcak ve soğuktan koruyacak elbiselerle, harpte sizi koruyacak zırhlı giyim eşyası yaptı. İşte böylece Allah, üzerinizde olan nimetini tamamlıyor ki, emirlerine boyun eğip itaat edesiniz.”⁴⁴

Yüce Allah, kullarının dinlenmeleri, rahatlamaları, güneşin ve sıcaklığının verdiği meşakkatlerden korunmaları için onlara bulutlar, binalar ve ağaç gibi cisimlerin gölgeleri ile yardım etmiştir.⁴⁵ Ayetteki gölgeyle bulutların, evlerin, ağaçların ya da diğer gölgesi olabilen şeylerin kastedilebileceği ifade edilmektedir.⁴⁶ Ayetlerin ilk muhatapları göz önünde bulundurulduğu için bahsi geçen nimetler de onlara uygun ve o zamanlarda yaşayan insanların en çok ihtiyaç duyduğu unsurlara dikkat çekilmektedir. Zira bu gölgeler onlar için büyük faydalar sağlamakta ve güneşten korumaktadır.⁴⁷ Dolayısıyla gölge nimeti küçümsenecek bir ikram değildir. Gerek dünyada gerekse ahiretteki nimetler arasında gölge ismi zikredilmektedir.

Sıcak bir iklimde peygamberlik görevini yerine getiren Hz. Musa'nın hayatındaki dönüm noktalarından biri de Hz. Şuayb'ın kızlarıyla tanışmasına vesile olan hadisedir: “*Hemencecik onların sürülerini suvardı, sonra gölgeye çekilerek şöyle dua etti: Rabbim, doğrusu bana lütfedeceğin her hayra muhtacım.*”⁴⁸ Ayet burada, Firavun ve adamlarının zulmünden kaçtığı için yorgun ve bitap düşmüş Hz. Musa'nın Rabbine olan niyazına dikkat çekmektedir. O sürüsünü suarmak isteyen iki kıza rastladı. Onların koyunlarını suvardı. Hz. Musa kızların sürülerini sıcak bir saatte suarmış olmalı ki işi bitince güneşten korunacak bir gölgeye sığınmış ve bu durum ayette zikre değer görülmüştür. Kaynaklarda ifade edildiği üzere semüre adlı bir ağacın gölgesi altında duasını

⁴⁴ en-Nahl 16/81.

⁴⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1984), 4/1808.

⁴⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Çur'ân*, thk. Mecdî Baslûm (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 6/548; Zemahşeri, *el-Keşşâf*, 2/625.

⁴⁷ Ebû Muhammed Abdülhak İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsiri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beirut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422), 3/412.

⁴⁸ el-Kasas 28/24.

yapmış, Rabbine durumunu arz etmiş ve vereceği her hayra muhtaç olduğunu dile getirmiştir. Zira bu esnada Hz. Musa yurtsuz yuvasız, aç, kimsesiz ve zor durumdaydı.⁴⁹

Zill/gölge, ışıkla karanlık arasında latif bir keyfiyettir. Rahatlama, sakinleşme ve dinlenmenin ilk akla gelen öncülerinden ilahî bir lütuftur. Kur’ân-ı Kerîm’de karanlıklar/zulumât, aydınlıklardan, gölge de güneşin aydınlığından önce getirilmektedir. Nitekim Fâtır suresinde “Karanlıklarla aydınlık, gölge ile sıcak bir olmaz.”⁵⁰ buyurulmaktadır. Dolayısıyla gölge aydınlığın değil yakıcı ışıkların zıddıdır. Bu duruma göre gölge, karanlıklar gibi yok olan bir hadise olmayıp, aydınlıkla bir şekilde beraberliği söz konusu olan, koruma ve himaye manasını ihtiva eden bir haldir. Dolayısıyla gölge, muhafaza/korunma anlamını ifade ettiği gibi, korunmanın ihtiva ettiği zevk ve dinlenme cinsinden faydalanılan şeyleri de kapsamaktadır. Dilimizde bu anlam daha çok *saye* kelimesiyle ifade edilir. “Falanının veya şu şeyin sayesinde” denilir. Bu manadan dolayı Vâkıa suresinde, “*Uzamış gölgeler*”⁵¹ *zill-i memdûd* (uzayan gölgeler) tabiri kullanılmaktadır. Hamdi Yazır (1878-1942), gölgenin faydalarını şu şekilde sıralamaktadır:

(i) Ağaç, bina, dağ, bulut veya arz benzeri gölge oluşturan katı bir cismin meydana getirdiği şeyler sayesinde insanların faydalandığı gölgedir.

(ii) Gölgelelerin en hoşu, sabahın başlangıcından güneşin doğduğu ana kadar, sabah namazının da vakti olan, doğu tarafının batı yönünde oluşturduğu gölgedir. Bu gölge, vakitlerden gafil olan insanların anlayamayacağı çok hususi nimetleri barındırmaktadır.

(iii) Arzın sathında sema olarak yayılan tam bir gölge olan gökyüzünün insan hayatına elverişli olmasıdır.

(iv) Bütün evren üzerinde Allah’ın koruyuculuğu da gölge unsuruyla açıklanabilir.

(v) İşarî anlamda bütün âlem/kâinat gölge varlık, Allah hakikî varlıktır.⁵²

Muhammed Esed (1900-1992), gölge ve gölgelikler anlamına gelen *zillin*, deyim olarak koruyucu anlamında kişinin “üstünü örten/gölgeleyen” şeyleri ifade etmede kullanıldığı, bu nedenle ayetin devamı da bu koruyuculuk özelliğine işaret ettiği için sözcüğün lafzî anlamının değil de deyimsel anlamının tercihinin daha uygun olduğunu söylemektedir.⁵³ Bu bağlamda gölge bir tefsir için alem olmuştur. Merhum Seyyid Kutub (1906-1966) da gölgeyi mecazî bir anlamda kullanmaktadır ve düşüncesini şöyle ifade etmektedir: Kur’an’ın gölgesinde yaşamak, kişinin ömrünü yücelten, arıtan ve hayatına anlam katan bir deneyim kazandırmaktadır. Kur’an’ın öğretileri ve rehberliğiyle birlikte yaşamak, manevi gelişimine katkıda bulunduğu kişinin ruhunda

⁴⁹ et-Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 19/556.

⁵⁰ Fâtır 35/20-21.

⁵¹ el-Vâkıa 56/30.

⁵² Yazır, *Hak Dîni Kur’ân Dili*, 5/3595-3596.

⁵³ Muhammed Esed, *Kur’ân Mesajı, Meâl- Tefsîr*, çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 1999), 2/547.

ulvî duygular oluşturmaktadır. Bu manevî haz en büyük nimetlerdendir ki bunu ancak tadanlar bilir.⁵⁴

Sözün özü, Allah Teâlâ gölge nimetini de diğer dünya nimetlerinin tamamında olduğu gibi inanan inanmayan herkese bir lütuf olarak bahşetmektedir. Ancak Kur'an gibi manevî nimetlerin gölgesinden faydalanabilenler ona gönülden bağlanabilenlerdir.

3.2. İsrailoğulları'na Bahşedilen Gölge

Allah Teâlâ İsrailoğulları'na diğer insandan farklı olarak birçok ikramda bulunmuştur. Konuyla ilgili ayetlerde şöyle buyurulmaktadır: *"Bulutları üzerinize gölge kıldık ve size kudret helvası ve bildircin indirdik. Size rızık olarak verdiklerimizin temizinden yiyin (dedik). Onlar Bize zulmetmediler, ancak kendi nefislerine zulmettiler."*⁵⁵ Bu ayette söz konusu edilen bulutlarla gölgelenme hadisesi sıradan bir olay değildir. Çölde yolculuk yapan insanların bir gölge ile güneşin bunaltıcı sıcağından korunması harikulade bir olaydır. Ayetteki *"gamâm"* kelimesi gökyüzünü kaplayan her şeye denir. Bu bulut, duman ya da başka bir şey olabilir. Mücâhid (ö. 103/721), İsrailoğulları'na gölgelik yapan bu bulutun sıradan bir bulut olmadığını, İbn Abbâs (ö. 68/687-88) da bahsi geçen bulutun diğer bulutlardan daha güzel ve daha soğuk olduğunu, Bedir savaşında Müslümanlara yardım için gelen meleklerin ve kıyamet gününde Allah Teâlâ emrini bu buluttan getireceğini ifade etmektedir. Allah Teâlâ bu bulutun *sehâbtan* farkını belirtmek için ayette *gamâm* kelimesini kullanmıştır.⁵⁶

*"Biz onları (İsrailoğulları'nı) ayrı ayrı oymaklar olarak on iki topluluk (ümme) olarak ayırdık. Kavmi kendisinden su istediğinde Musa'ya: "Asanla taşa vur" diye vahy ettik. Ondan on iki pınar fışkırdı; böylece her bir insan (grubu) su içeceği yeri öğrenmiş oldu. Üzerlerine bulutla gölge çektik ve onlara kudret helvası ile bildircin indirdik. (Sonra da şöyle dedik:) "Size rızık olarak verdiklerimizin temiz olanlarından yiyin." Onlar Bize zulmetmedi, ancak kendilerine zulmediyorlardı."*⁵⁷

İsrailoğulları'nın gölgelenmesi hadisesi, Arz-ı Mukaddes'e doğru yola çıktıklarında Tih çölünde vuku bulmuştur.⁵⁸ Allah Teâlâ, bir bulutu onları gölgelemekle görevlendirmişti.⁵⁹ Allah Teâlâ'nın görevlendirdiği bir bulut, gittikleri yönde onlara eşlik ediyor ve güneşe karşı onları gölgeliyordu.⁶⁰ Bu sayede İsrailoğulları rahat bir şekilde yolculuklarını gerçekleştiriyorlardı.⁶¹ Şayet bu bulutlar olmasaydı İsrailoğulları çölde helak olacaktı.

4. Azabın Geldiği Mekân Olarak Gölge

⁵⁴ Bekir Karlığa, "Fî Zılâli'l-Kur'ân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/50.

⁵⁵ el-Bakara 2/57.

⁵⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 2/90-91.

⁵⁷ el-A'râf 7/160.

⁵⁸ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/67.

⁵⁹ Ebu İshâk ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'an ve i'râbuhû*, thk. Abdülcelil Abduh Şelebî (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1408), 1/138.

⁶⁰ Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, 4/2309.

⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/148.

Kur'an'da gölge kelimesinin istihdam edildiği alanlardan birisi de helak edilen kavimlere azabın geldiği mekândır. Bu durum ayette şöyle anlatılmaktadır:

هَلْ يَنْظُرُونَ إِلَّا أَنْ يَأْتِيَهُمُ اللَّهُ فِي ظُلَلٍ مِنَ الْغَمَامِ وَالْمَلَائِكَةُ وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَإِلَى اللَّهِ تُرْجَعُ الْأُمُورُ

“Onlar, bulut gölgeleri içinde Allah'ın (azabının) meleklerle onlara gelmesini ve (azap) emrinin gerçekleşmesini mi gözlüyorlar? Oysa bütün işler Allah'a döner.”⁶²

Ayette, Allah'ın gelmesinden kastedilen mana, “Allah'ın emri ve azabının gelmesidir.” Bu azabın, melekler vasıtasıyla buluttan kaynaklanan bir helak şeklinde tecelli edebileceği ifade edilmektedir. Azabın bulutlar içinde gelmesinin esprisi, normalde bulutlardan yağmur ve rahmet umulmasıdır. Ancak bu beklentinin aksine bulutlardan azabın gelmesi durumun ne kadar kaygı verici ve zor bir hal olduğunun ifadesidir. Zira hayır beklenen bir yerden şer geldiğinde bu durum insan için çok daha korkunç bir hal alır. İnsanlar bu durumu hiç hesaba katmadıkları için hüsrana uğramaları daha acıklı bir vaziyettir. Nitekim bir başka ayette bu olgu “Artık, hiç hesaba katmadıkları şeyler Allah tarafından karşılımlarına çıkmıştır”⁶³ şeklinde sunulmaktadır. Allah Teâlâ, azgınlaşan kavimlerin durumunu tasvir ettiği bu ayetin sonunu “ve onlar işin bitirilmesini mi bekliyorlar” şeklinde tamamlamaktadır. Yani burada işin bitirilmesi, azabı hak edenlerin helak edilmesi demektir.⁶⁴

Alışverişte hile yapan, insanların mallarını haksız yoldan elde eden Eyke halkı, kendilerine yapılan uyarılara kulak asmadıkları gibi, Allah'ın elçisi Hz. Şuayb'a “Şayet doğru sözlülerden isen, üstümüze gökten azap yağdır.”⁶⁵ diye meydan okumuşlardı. İstedikleri azap bekledikleri yerden yani gökten onları kuşatıvermişti. Bu hal devam eden ayetlerde şöyle ifade edilmektedir:

فَكَذَّبُوهُ فَأَخَذَهُمْ عَذَابٌ يَوْمَ الظُّلَّةِ إِنَّهُ كَانَ عَذَابَ يَوْمٍ عَظِيمٍ

“Sonunda onu yalanladılar, böylece onları o gölgelik gününün azabı yakaladı. Gerçekten o, büyük bir günün azabıydı.”⁶⁶

Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) ve Abdullah b. Abbas'ın (ö. 68/688) rivayet ettiğine göre, Hz. Şuayb'ın kavmi onu yalanlayınca Allah Teâlâ şiddetli bir sıcak gönderdi. Bu sıcak yedi gün devam etti. Şiddetli sığağa maruz kalan Eyke halkı gölgelenecekleri bir buluta sığındılar. Gölgenin serinliğine sığınan halkın tamamı burada toplandılar. Bu sırada bulut alev aldı ve gökten inen bu ateş onların hepsini helak etti.⁶⁷

Kanaatimizce anlatılan bu helak olayına aşağıda vereceğimiz iki ayette telmihte bulunmaktadır: “Bir zamanlar dağ, sanki bir gölgelikmiş gibi üstlerine geçirmiştik. Onlar ise neredeyse tepelerine düşecek sanmışlardı. (Onlara demiştik ki:) Size verdiklerimize sınıksız sarılın ve onda olanı

⁶² el-Bakara 2/210.

⁶³ ez-Zümer 39/47.

⁶⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/253-254.

⁶⁵ eş-Şuarâ 26/187.

⁶⁶ eş-Şuarâ 26/189.

⁶⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 19/394-395.

*düşünün ki sakınasınız.*⁶⁸ Bu ayetteki gölge ve dağ metaforu Eyke halkının helakindeki azabın geldiği gölgeyi çağrıştırmaktadır. Zira İsrailoğulları'na uzak olmayan bölge halkının bu helak olayından ders almaları istenmiş olabilir.

*“Onları kara gölgeler gibi dalgalar sarıverdiği zaman, dini yalnızca O'na 'halis kılan gönülden bağlılar' olarak Allah'a yalvarıp yakarırılar (dua ederler). Böylece onları karaya çıkarıp-kurtarınca, artık onlardan bir kısmı orta yolu tutuyor. Bizim ayetlerimizi gaddar, nankör olandan başkası inkâr etmez.”*⁶⁹ Bu ayette de ümitsizlik hali kara gölgeler gibi dağlara benzetilmektedir. Burada dağlar büyüklüğü ve yüksekliği sebebiyle dalgalarla ifade edilmektedir.⁷⁰ Engin denizlerde eğlenerek yolculuk yapan kimseler büyük fırtınalarla helak olmanın eşliğindeyken Allah Teâlâ'ya içtenlikle dua ederler. Çünkü bu fevkalade durum onları hayattan ümit kesmeye yöneltmektedir. İşte ayetteki tasvir unsurlarından biri kara gölgeler olarak ifade edilmekte ve imansız kalplere bu şekilde korku salınmaktadır.⁷¹

5. Cennet Nimeti Olarak Gölge

Akla gelmedik ve insan hayalinin ulaşamayacağı boyutlarda nimetlerin bulunduğu cennetin ikramlarından biri de gölgedir. Allah Teâlâ, dünyada birtakım kimseleri, yaptıkları seçkin amellerden dolayı ahirette arşının gölgesinde gölgelendireceğini bildirmekte ve gölge ikramına dikkat çekmektedir.⁷² Aslında rıza yurdu ve girenlerin her istediğinin yerine getirildiği bir mekân olan cennet, huzurlu yaşanılan, insanı rahatsız edecek bir ortamın bulunmadığı ideal bir ikamet yeridir. Cennet tasvirlerinde yer alan önemli hususlardan biri de gölge unsurudur. Nitekim ayette şöyle buyurulmaktadır:

وَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَنُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا أَبَدًا لَهُمْ فِيهَا أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ وَهُمْ فِيهَا قَائِمُونَ

*“İman edip salih amellerde bulunanları, altından ırmaklar akan, içinde ebedi kalacakları cennetlere yerleştireceğiz. Onda onlar için tertemiz kılınmış eşler vardır. Ve onları orada koyu gölgeler altına alacağız.”*⁷³ Cennete varlığından söz edilen ve sık geçen nimetlerin yanı sıra burada bir de gölge ilave edilmektedir. Dünyadaki nimetlerin en idealinin bulunduğu yer cennettir. Bu nimetler arasında sayılan gölgeyi çöl insanının gözüyle değerlendirmek gerekir.⁷⁴ Zira bunca konforun

⁶⁸ el-A'râf 7/171.

⁶⁹ Lokmân 31/32.

⁷⁰ Kurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Çur'ân*, 14/80.

⁷¹ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Çur'ân*, 8/320; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 21/190-191.

⁷² Bu konuda en meşhur hadis şudur: “Başka bir gölgenin bulunmadığı kıyamet gününde Allah Teâlâ, yedi insanı, arşının gölgesinde barındıracaktır: Adil devlet başkanı, Rabbine kulluk ederek temiz bir hayat içinde serpilip büyüyen genç, kalbi mescitlere bağlı Müslüman, birbirlerini Allah için sevip buluşmaları da ayrılmaları da Allah için olan iki insan, güzel ve mevki sahibi bir kadının beraber olma isteğine ‘Ben Allah'tan korkarım’ diye yaklaşmayan yiğit, sağ elinin verdiği sol elinin bilemeyeceği kadar gizli sadaka veren kimse, tenhada Allah'ı anıp gözyaşı döken kişi.” Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *el-Câmi'u's-Şaîh* (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2001), “Ezan”, 36; Müslim b. el-Haccâc Müslim, *el-Câmi'u's-Şaîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi al-Turâs al-Arabi, b.y.), Müslim, “Zekât”, 91.

⁷³ en-Nisâ 4/57.

⁷⁴ İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 1/422.

bulunduğu çağımızda, günümüz insanının gölge olgusunu ekvator veya bu bölgeye yakın coğrafyada yaşayanlar kadar anlaması beklenemez. Her ne kadar insanlar zaman zaman güneşin altında, gölgesiz yerlerde bulunmaya maruz kalsalar da gölgenin önemini çölde develerle yolculuk yapan insanların anladığı kadar idrak etmesi imkânsızdır. Dolayısıyla Kur'an'ın ilk muhatapları, burada belirtilen *koyu gölgeliklerin* ne anlama geldiğini en iyi anlayabilecek kimselerdir. Doğrusu Kur'an bütün anlatılarını ilk muhatapların dünyasından sunmakta ve gölge onlar için ahiretteki konforu ifade etmektedir.

Ayette gölgeden bahsedilmesi güneşin varlığına ve onun ışığına işaret etmektedir. Zira ışısız gölgenin meydana gelmeyeceğini ifade etmiştik. Ancak buradaki gölge güneşin sıcaklığından koruyucu ve rahatsız etmeyen, tam kıvamında bir gölgedir.⁷⁵ Bu bağlamda cennet ikliminin mahiyetini ortaya koymak önem arz etmektedir. İnsan suresindeki *“Orada koltuklara kurulmuş olarak bulunurlar ne yakıcı sıcak görülür orada ne de dondurucu soğuk.”*⁷⁶ ayetinden cennetin iklimi hakkında ip uçları bulmak mümkün gibi görünmektedir. Ayetten cennetin ikliminin ılıman olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre yakmayan bir güneş ve dondurmayan bir gölgenin bulunduğu ilkbahar havasına sahip olduğunu ifade edebiliriz. Diğer cennet tasvirlerindeki akan ırmaklar, fişkıran gözeler vs. göz önüne alındığında buradaki iklimin dünyadaki ilkbahar iklimini çağrıştırdığını söyleyebiliriz.⁷⁷ Ancak şunu hemen ilave edelim ki dünyadaki baharların sonu varken cennetin baharı sonsuz ve ebedîdir.

*“Yayılp-uzanmış gölgeler,”*⁷⁸ ayetinde cennette güneş olmakla beraber yakıcı bir sıcak olmadığını, cennetliklerin uzayan bu gölgeliklerde keyif çattıkları belirtilmektedir.⁷⁹ Söz konusu gölgenin mahiyetiyle ilgili hadislerde şu açıklamalara yer verilmektedir: *“Cennette bir ağaç vardır ki, özenle eğitilip, yetiştirilmiş hızlı koşan bir kısrak üzerindeki süvari onun gölgesinde yüz sene gittiği halde yine de sonuna varamaz. İsterseniz ‘uzatılmış gölge içinde’ ayetini okuyabilirsiniz.”*⁸⁰ Birçok ayet ve hadiste olduğu gibi buradaki cennet tasvirinde de insan zihnine ve düşünce yapısına uygun bir anlatım gerçekleşmektedir. Zira insan bu dünyada bildiği ve algıladığı objelerle benzetmeler yaparak idrak edebilmektedir. Hatta dünyadaki nimetler ile cennetteki nimetlerin karşılaştırıldığı bir ayette de bu hususa temas edilmektedir: *“İman edip iyi davranışlarda bulunanlara, içinden ırmaklar akan cennetler olduğunu müjdele! O cennetlerdeki bir meyveden kendilerine rızık olarak yedirildikçe: Bundan önce dünyada bize verilenlerdendir bu, derler. Bu rızıklar onlara (bazı yönlerden dünyadakine) benzer olarak verilmiştir. Onlar için cennette tertemiz eşler de vardır. Ve onlar orada ebedî kalıcıdır.”*⁸¹

⁷⁵ İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr*, 5/90.

⁷⁶ el-İnsân 76/13.

⁷⁷ Ömer Kara, *Kur'an'da Metafizik Bir Âlem: Cennet* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), 148-149.

⁷⁸ el-Vâkıa 56/30.

⁷⁹ Kara, *Kur'an'da Metafizik Bir Âlem: Cennet*, 175.

⁸⁰ Buhârî, “Tefsîr”, 1; Müslim, “Cennet”, 1; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998), “Cennet”, 1.

⁸¹ el-Bakara 2/25.

Bu ayette, dünyadan imanlı olarak ahirete göçen kimselere verilecek nimetlerin ahirettekilerle benzerlik arz ettiğinden bahsedilmektedir. Ancak dünya nimetleriyle ahiret nimetlerinin tıpa tıpa aynı olduğu düşünülmemelidir. Zira diğer bir ayette; “Müminlerin yaptıkları ibadet ve iyiliklere karşılık olarak onlara ne mutluluklar saklandığını hiç kimse bilemez.”⁸² ve aynı paralelde bir hadiste; “Cennet ehline gözlerin görmediği, kulakların işitmediği, kalplerden bile geçmeyen nimetler verilir”⁸³ buyurulmaktadır. Zeccâc (ö. 311/923), buradaki nimetlerin şekil olarak dünyadaki suretleriyle benzerlik içerdiğini ancak tatlarının ve yaratılışlarının çok daha kaliteli ve tarifinin imkânsız olduğunu kaydetmektedir.⁸⁴

Mezkûr ayet ve hadislerden nimetlerle ilgili açıklamaların cennetteki gölgelere de teşmil edilmesinde bir sakınca görülmediği kanaatindeyiz. Dolayısıyla dünyadaki gölgelerle ahiretteki gölgelerin birbirinin aynı olduğunu söyleyebilmemiz mümkün görünmemektedir.

Cennetin çeşitli lütuflarıyla birlikte anılan gölge nimeti bir diğer ayette şöyle zikredilmektedir: “Takva sahiplerine vaat edilen cennet; onun altından ırmaklar akar, meyşeleri ve gölgelikleri süreklidir. Bu korkup-sakınanların (mutlu) sonudur, inkâr edenlerin sonu ise ateştir.”⁸⁵ Ayette belirtilen gölgelerin dünya gölgesi gibi olmadığı ve güneşin bu gölgeyi yok etmediği ifade edilmektedir.⁸⁶ İbn Âşûr (1879-1973), “Ve sarmaş dolaş bağlar bahçeler”⁸⁷ ayetini istidlal ederek buradaki gölgelerin ağaçların yoğunluğundan kinaye olduğu, dolayısıyla ağaçların yoğunluğu sebebiyle güneş ışınlarının girmesinin mümkün olamayacağı fikrindedir.⁸⁸

Hidayet ile dalalet bağlamında yer alan, mümin ile kâfirin, aydınlık ile karanlığın, dirilerle ölülerin ve kör ile görenin eşit olamayacağını bildirdiği bir pasajda yer alan, cennet gölgelerini resmeden bir diğer ayette de gölge ile sıcaklığın müsavi olamayacağı ifade edilmektedir: “Gölge ile sıcaklık da (bir değildir).”⁸⁹ Ayette الظل/gölge kelimesi cenneti, الحرور/sıcaklık sözcüğü de cehennemi ifade etmektedir.⁹⁰ Dolayısıyla ayet, cennetle cehennemi kıyaslamakta, ateşin olduğu cehennemle serinliklerin olduğu cennetin bir olamayacağını bildirmektedir.⁹¹ الحرور/الظل kelimeleri, cennet ve cehenneme tekabül ettiği için sevap ve ceza olarak da tefsir edilmiştir.⁹² Zira ayet hidayet ve

⁸² es-Secde 32/17.

⁸³ Buhârî, “Bed’ü'l-halk”, 8.

⁸⁴ Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân*, 1/102; Muhammed b. Muhammed Ebu's-Suûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-Kitâbi'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.), 1/69.

⁸⁵ er-R'ad 13/35.

⁸⁶ Ebu's-Suûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 5/25.

⁸⁷ en-Nebe 78/16.

⁸⁸ İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr*, 13/155.

⁸⁹ el-Fâtır 35/21.

⁹⁰ Ebû Zekeriyâ Yahyâ el-Ferrâ', *Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yusuf en-Necati vd. (Mısır: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lif ve't-Terceme, ts.), 2/369; İbnü'l-Cevzî, *Zâdu'l-mesîr*, 3/509; Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullâh b. Ömer b. Muhammed el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'âşî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1418), 4/257.

⁹¹ Taberî, *Camîu'l-beyân*, 20/457.

⁹² Ebu's-Suûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 7/149.

dalalet siyakında geçmektedir. Kâfirle müminin eşit olamayacağı gibi gölge ile sıcaklığın bir olamayacağı ifade edilmektedir. Mümin burada gören yani *basîr*dir, kâfir ise kördür. Bir kimsenin bakışları ne kadar keskin de olsa ışık olmadan görme gerçekleşemez. Bu nedenle bir önceki ayette, “Karanlıkla aydınlık da bir olmaz.”⁹³ buyurulmaktadır. Devam eden ayette de iman ile küfür arasındaki zıtlık gölge ile sıcaklık üzerinden anlatılmakta ve bunlar arasında eşitliğin söz konusu olamayacağı bildirilmektedir.⁹⁴ Arabistan sıcağında yaşayan bir muhatap için bu misal çok çarpıcıdır.

Başka bir ayette de çeşitli nimetlerden bahsedildikten sonra gölgeliklerde kurulan tahtlara dikkat çekilmektedir:

إِنَّ أَصْحَابَ الْجَنَّةِ الْيَوْمَ فِي شُغُلٍ فَاكِهُونَ ۖ هُمْ وَأَزْوَاجُهُمْ فِي ظِلَالٍ عَلَى الْأَرَائِكِ مُتَكِنُونَ ۚ لَهُمْ فِيهَا فَاكِهَةٌ وَالَهُمْ مَا يَدْعُونَ

“O gün cennetlikler, gerçekten nimetler içinde safa sürerler. Onlar ve eşleri gölgeler altında tahtlara kurulurlar. Orada onlar için her çeşit meyve vardır. Bütün arzuları yerine getirilir.”⁹⁵ Cenneti hak edenler orada birçok lütuflarla ağırlanacak ve zevk ve sefa süreceklerdir. Onlar, çeşit çeşit meyveler tadacaklar ve orada her arzuladıkları şeye nail olacaklardır. Bunlarla birlikte ayet bütünlüğü içerisinde düşünüldüğünde, buradaki gölgenin cennetteki kimseleri gözlerden ve bakışlardan koruyan karanlıklar olduğu ifade edilmektedir.⁹⁶ Çünkü kişi mahremiyle birlikteyken gözlerden uzak ve kimselerin görmediği mekânlarda olması gerekmektedir. Gölge unsurunun burada gizlenme amacına hizmet ettiği söylenebilir.

وَدَانِيَةً عَلَيْهِمْ ظِلَالُهَا وَذُلَّتْ قُطُوفُهَا تَهْنِئًا

“(Meyve ağaçlarının) gölgeleri onlara pek yakın ve devşirilmeleri kolaylaştırıldıkça kolaylaştırılmış.”⁹⁷ Bu ayette de cennet meyvelerinin ikram edilme keyfiyeti açıklanmaktadır. Onlar ayaktayken, otururken veya uzanmışken meyveler kendilerine doğru sarkmakta ve ehl-i cennet bu meyveleri kolaylıkla devşirebilmektedirler. Kişi hangi durumda olursa olsun cennet meyveleri de onlarla beraber hareket etmektedir. Dünyadaki gibi meyve toplama zahmeti çekmeyeceklerdir.⁹⁸ Ayrıca bu meyvelerin dikenleri olmadığı için koparma anında da alıcısına zahmet vermeyecektir.⁹⁹ Dolayısıyla cennetlikler, ellerine ağaçlara uzattıklarında herhangi bir mesafe ya da bir diken onlara engel olmayacaktır.¹⁰⁰

⁹³ el-Fâtır 35/20.

⁹⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 26/232.

⁹⁵ Yâsîn 36/55-57.

⁹⁶ Ebü'l-Hasen el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, thk. Abdülmaksûd b. Abdurrahîm (Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 5/26.

⁹⁷ el-İnsân 76/14.

⁹⁸ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn es-Süyûtî, *ed-Dürrü'l-menşûr fi't-tefsîr bi'l-me'sûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 8/374; Ebu's-Suûd, *İrşâdü'l-'akli's-selîm*, 9/73.

⁹⁹ Vehbe İbn Mustafa ez-Zuhaylî, *et-Tefsîru'l-münîr* (Dimeşk: Dâru'l-Fikri'l-Muâsir, 1418), 29/296.

¹⁰⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/103.

“Şüphesiz muttaki olanlar, gölgeliklerde ve pınar başlarındadır.”¹⁰¹ ayeti bu başlıkta ele alacağımız son ayettir. Ayette bahsi geçen muttakiler, Allah Teâlâ'nın azabından korkan ve sakınanlardır. Tevhit ehli bu azaba inanmışlar ve ondan sakınmak için çalışıp çabalamışlardır.¹⁰² İşte dünyada bu şekilde hareket edenlere cennette gölgelikler ve su kaynakları vardır.¹⁰³

Netice itibariyle gölge metaforunun birtakım insanlar için bir nimet olarak anlatılması dikkat çekmeyebilir. Ancak ilk muhataplar açısından durum farklıdır. Zira onlar çok sıcak bir iklimde yaşadıkları için anlatılan bu lütuflar çok anlamlıdır. Ayrıca buradaki gölgelikleri, mukabili olan cehennemdeki gölgelerle birlikte düşünmek gerekmektedir. Cennettekilerin cehennemdeki azap gölgelerinden kurtulmuş olmaları gözden uzak tutulmamalıdır.

6. Cehennem Azabı Olarak Gölge

Cennetin güzel, hoş ve ödül olan gölgelerinin yanında cehennemin nahos ve ceza için hazırlanmış gölgeleri de vardır. Yani cehennem azabının tasvirleri arasında gölge metaforu da kullanılmaktadır. Nitekim söz konusu durumla ilgili olarak şöyle buyurulmaktadır:

“Ve kapkara dumandan bir gölge içindedirler.”¹⁰⁴ Ayetteki *يَحْمُومٍ* kelimesi siyah duman manasını ifade etmektedir. Dolayısıyla ayetteki gölge, cehennemin dumanından oluşan sıcak ve simsiyah havayı betimlemektedir.¹⁰⁵ Mâtürîdî (ö. 333/944) ise ayetin tefsiri ile ilgili iki görüş zikretmektedir. Birincisi, duman diğeri de siyah bir ateştir.¹⁰⁶ Genelde sıcak bir dumanı ifade eden ayette cehennemliklerin içinde buldukları durumun vahametine dikkat çekilmektedir.¹⁰⁷ Buradaki gölge cennetliklerin gölgesi gibi değildir. Zira devam eden ayetlerde şöyle buyurulmaktadır:

أَنْطَلِقُوا إِلَى مَا كُنْتُمْ بِهِ تَكَذِّبُونَ . أَنْطَلِقُوا إِلَى ظِلٍّ ذِي ثَلَاثِ شُعَبٍ . لَا ظَلِيلٍ وَلَا يُغْنِي مِنَ الْهَبِّ

“(İnkârcılara o gün şöyle denilir:) Yalan sayageldiğiniz azaba doğru gidin! Üç kola ayrılmış, bir gölgeye gidin. Ki o ne gölgelendiren ne de alevden koruyandır.”¹⁰⁸

İnsanların burada üç kola ayrılmış cehennem azabına girmeleri ve kendilerini gölgeleyerek azaptan koruyacak bir şeyleri bulamamaları, dünyada iken Allah'ın azabını yalanlamalarından kaynaklanmaktadır. İnkârcılara hadi bakalım azaba doğru koşun denecektir. Bu hitap onlara

¹⁰¹ el-Mürselât 77/41.

¹⁰² Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Çur'ân*, 10/387.

¹⁰³ el-Hüseyn b. Mesud el-Ferra Begavî, *Meâlimu't-tenzil*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. (Beyrut: Dâru Tayyibe Li'n-Neşri ve't-Tevzi', ts.), 5/198; Cemal Ergün, *Kur'an'ın Cennet Cehennem Anlayışının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması* (Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 49-50.

¹⁰⁴ el-Vâkıa' 56/43.

¹⁰⁵ Ebû'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî Mücâhid, *Tefsîru Mücâhid*, thk. Muhammed Abdüsselâm Ebû Nebîl (Mısır: Dâru'l-Fikr, 1989), 643; Ferrâ, *Meâni'l-Çur'ân*, 3/126; Ma'mer b. Müsennâ Ebû Ubeyde, *Mecâzü'l-Çur'ân*, thk. Fuat Sezgin (Kahire: Mektebetu'l-Hâncî, 1381), 2/251; İbn Kuteybe, *Ğaribü'l-Çur'ân*, 387.

¹⁰⁶ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Çur'ân*, 5/456.

¹⁰⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23/129.

¹⁰⁸ el-Mürselât 77/29-31.

diriltildikten sonra yapılacaktır. Şimdi bu azapla karşı karşıya kalmaktadırlar. Onlar dirilmeyi ve azabı inkâr ediyorlardı. Üç kola ayrılmış gölge ile ilgili şu bilgiler kaydedilmektedir: Gölgenin aslı tektir ve ondan diğer kollar kaynaklanmaktadır. Diğer bir tefsire göre de bu gölge üç koldan kendilerine gelmekte ve cehennemlikleri çepeçevre kuşatmaktadır. Onlar dünyadaki gölgeliklerden faydalandıkları gibi burada faydalanamayacaklardır. Çünkü dünyada güneşten kaçmak ve bir eve ya da gölgesi olan bir yere sığınmak mümkünken cehennemde korunacak bir gölge olmayacaktır. Bahsi geçen gölge cennet gölgelerinin aksine kişiye herhangi bir rahatlama sağlamayacaktır.¹⁰⁹ Buradaki üç kol gölgeyi üstten, sağdan, soldan şeklinde açıklayanlar olduğu gibi, alevli ateş (leheb), kıvılcım (şerar) ve duman (duhân) olarak da izah eden tefsirciler vardır.¹¹⁰ M. Hamdi Yazır da buradaki üç rakamını teslisle ilişkilendirerek açıklamaktadır: Onlara üç çatallı gölgeye girin denilecek. Çünkü onlar, Allah'ın birliğini tanıyan muvahhit müminlere hazırladığı arşın gölgesine inanmıyorlardı. Şirke ve teslise meylediyorlardı. Müminler arşın gölgesinde gölgelenirken onlar üç çatallı gölgede bulunacaklardır. Üç çatallı demek, cehennemün üç ayrı mevkiinden yükselecek gölge demektir. Kâfirler bu gölgenin kendilerini koruyacağını zannederek ona koşacaklar fakat iş onların zannettiği gibi olmayacak, bu onların cehennemdeki azap türlerinden biri olacaktır. *Şuab*, “bir cisimden ayrılan çatallardır.” İbn Abbas'tan rivayet edildiğine göre; üç çatallı bir gölgeye koşun hitabı haça tapanlara ve teslise inananlara denilecektir. Bu üç çatallı gölge onları ateşten korumayacak ve gölgelemeyecektir. Çünkü çatallı olduğu için bu çatalların arasından alevler hücum etmektedir. Bu alev topları da köşk veya saraylar ebadında, kıvılcımları ise sarı sarı erkek deve sürüleri gibi olacaktır.¹¹¹

Sonuç

Kur'an'da birtakım kavramların ya da hakikatlerin anlatımında çeşitli metaforlar ve benzetmeler kullanılmıştır. Bunlardan biri de gölge metaforudur. Allah Teâlâ birçok ayette gölge sembolünü insanların idraklerine sunmuş ve böylece muhataplarda oluşturmak istediği etkinin gerçekleşmesini hedeflemiştir. Bu bağlamda gölge, Allah'ı ispat yollarından çok önemli bir delil niteliği taşımakta, manevî ve ruhanî bir derinliği kuşatmaktadır.

Konu ile ilgili ayetlerde gölgelerin, şuurlu bir varlıkta gördüğümüz secde ve tespih gibi hal ve hareketlere sahip olduğu vurgulanmıştır. Gölgelerin uzayıp kısılması Allah'ın varlığına, kudretine ve azametine delil kılınmıştır. Gölge, güneş altında yürürken veya sıcak bir günde dinlenirken rahatlama ve ferahlama sağlar. İnsanlar gölgenin günlük hayattaki bu ve benzeri faydalarına, uzayıp kısılmasındaki hikmetlerine yoğunlaştıklarında tevhide giden bir yol bulacaklardır.

Gölge diğer tabiat olaylarında olduğu gibi, bazı kavimlerin helakinin sebebi şeklinde tecelli etmiştir. Zira alım satımda hile yapan Eyke halkı, sıcaktan sığındıkları bir bulutun gölgesinde helak edilmişlerdir.

¹⁰⁹ Ergün, *Kur'an'ın Cennet Cehennem Anlayışının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması*, 86.

¹¹⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Şur'ân*, 6/179.

¹¹¹ Yazır, *Hak Dîni Kur'an Dili*, 8/5523-5524.

Kur'an'da gölge, özellikle sıcak bölgelerde yaşayan insanlar için, dünya lütuflarından önemli bir nimet olarak takdim edilmiş, güneş ışıklarından korunacak bir gölgelik bulmak azımsanmayacak bir rahatlık vesilesi olarak sunulmuştur. Nitekim çöl yolculuğundaki İsrailoğullarına bahşedildiği bildirilen gölge nimetinde de bu duruma atıfta bulunulmuştur.

Yine Kur'an'da cennet nimetleriyle cehennem azabının anlatım ve teşbihlerinde de gölge metaforuna başvurulmuştur. Cennetliklerin nimetler içinde, mutlu bir hayat tasviri resmedilirken yine gölge unsuruna yer verilmiştir. Gölge nimetinin tam tersi bir unsur olarak cehennem azabının tarifinde de kendine yer bulmuştur.

Gölge ile ilgili ayetlerin işârî yorumlarından, bütün alemin bir gölge varlık olduğu, Allah Teâlâ'nın ise hakikî bir varlık olduğu neticesine varılmıştır.

Gölge, Kur'an'da nimet olarak zikredilen birçok lütuf arasında sayılmayı hak edecek kadar önemli bir ikram olarak takdim edilmiştir.

Kaynakça

- Abdülbâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemü'l-müfehres li-elfâzi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*. İstanbul: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1982.
- Akalın, Şükrü Haluk - vd. *Türkçe Sözlük*. ed. Belgin Tezcan Aksu. Ankara: Türk Dil Kurumu, 11. Basım, 2019.
- Âlûsî, Şihabüddin Mahmud b. Abdillâh. *Rûhu'l-meânî*. thk. Ali Abdülbâri Atıyye. 30 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1. Basım, 1415.
- Ayar Vargün, Sevda Çilem. "Mevlânâ'nın Divân-ı Kebîr'inde Gölge Metaforu". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 30/2 (2020), 133-142.
- Begavî, el-Hüseyin b. Mesud el-Ferra. *Meâlimu't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr vd. 8 Cilt. Beyrut: Dâru Tayyibe Li'n-Neşri ve't-Tevzi', 4. Basım, ts.
- Bezzâvî, Adullâh b. Ömer. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl*. thk. Muhammed Abdurrahman el-Mar'âşî. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1418.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1984.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *el-Câmi'u's-şâhîh*. 8 Cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2001.
- Bursevî, İsmâil Hakkı. *Rûhu'l-Beyân Tefsiri*. çev. Abdullah Öz vd. 10 Cilt. İstanbul: Damla Yayınları, 8. Basım, 2012.
- Derveze, M. İzzet. *et-Tefsîru'l-hadîs*. 9 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi Kütübi'l-Arabiyye, 1383.
- Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Düreyd. *Kitâbu cemhereti'l-luğa*. thk. Remzi Münîr Ba'lbek. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1987.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. Müsennâ. *Mecâzü'l-Ḳur'ân*. thk. Fuat Sezgin. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1381.
- Ebu's-Suûd, Muhammed b. Yavsî. *İrşâdü'l-âkli's-selîm ilâ mezâya'l-Kitâbi'l-Kerîm*. 9 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Ergün, Cemal. *Kur'an'ın Cennet Cehennem Anlayışının Diğer Dinlerle Karşılaştırılması*. Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2006.
- Esed, Muhammed. *Kur'ân Mesajı, Meâl-Tefsîr*. çev. Cahit Koytak - Ahmet Ertürk. 3 Cilt. İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.
- Ferâhidî, Ebu Abdurrahman el-Halil b. Ahmed. *Kitabu'l-âyn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî-İbrahim es-Sâmerrâî. Beyrut: Müessesetü'l-a'lemî li'l-matbuât, 1988.
- Ferrâ', Ebû Zekeriyâ Yahyâ. *Me'âni'l-Ḳur'ân*. thk. Ahmed Yusuf en-Necati vd. 3 Cilt. Mısır: Dâru'l-Mısıryye li't-Te'lif ve't-Terceme, ts.
- Ferrâ', Yahyâ b. Ziyâd. *Me'âni'l-Ḳur'ân*. thk. Ahmed Yusuf Necati. Dâru'l-Mısıryye, ts.
- Giderer, Birsên. "Resim Sanatında Gölge". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi* 6/8 (2017), 73-92.
- "Gölge". *Meydan - Larousse*. ed. Safa Kılıçoğlu. 5/275. İstanbul: Meydan Yayınevi, 1985.
- Hicâzî, Muhammed Mahmud. *et-Tefsîru'l-vâzih*. Beyrut: Dâru'l-Celîli'l-Cedîd, 10. Basım, 1413.

- <https://bonlinetr.unionjill.org/category?name=g%C3%B6lge%20boyu%20ve%20y%C3%B6n%C3%BC>
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Taḥrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye, 1984.
- İbn Atıyye, Abdülhak b. Gâlib. *el-Muḥarrerü'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dîneverî. *Ġarîbü'l-Ḳur'ân*. thk. Seyyid Ahmed Sakr. Kâhire: y.y., 1973.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mûkerrem. *Lisânü'l-ʿArab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdır, 1414.
- İbnü'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. *Zâdü'l-mesîr fî ʿilmi't-tefsîr*. thk. Abdurrezâk el-Mehdî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabî, 1422.
- İsfahânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *Tefsîru'r-Râğîb*. 5 Cilt. Tanta: Külliyyetü'l-Âdâb, 1999.
- İzutsu, Toshihiko. *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*. çev. Ahmet Yüksel Özemre. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1998.
- Kara, Ömer. *Kur'an'da Metafizik Bir Âlem: Cennet*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.
- Karaman vd., Hayreddin. *Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsîr*. 5 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2007.
- Karlığa, Bekir. "Fî Zılâli'l-Ḳur'ân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/50-51. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî. *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân*. thk. Ahmed el-Berduni, İbrâhim el-İtifiyyîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kütübi'l-Mısriyye, 2. Basım, ts.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed. *Te'vîlâtü'l-Ḳur'ân*. thk. Mecdî Baslûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen. *en-Nüket ve'l-uyûn*. thk. Abdülmaksûd b. Abdurrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Mevdûdî, Ebû'l-A'lâ. *Tefhîmu'l-Kur'ân*. çev. Muhammed Han Kayanî vd. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- Mücâhid, Ebü'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî. *Tefsîru Mücâhid*. thk. Muhammed Abdüsselâm Ebû Nebîl. Mısır: Dâru'l-Fikr, 1989.
- Müslim, Müslim b. el-Haccâc. *el-Câmi' u's-şâhih*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi al-Turâs al-Arabi, b.y.
- Pakoğlu, Abdullah. "Seyyid Şerif Cürcânî'nin Varlık Tasavvuru". *Uluslararası 14. ve 15. Yüzyıl İslam Düşüncesinde Felsefe Kelam ve Tasavvuf Sempozyumu Bildirileri I*. 163-171. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Yayınları, 2020.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtîhu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 3. Basım, 1420.
- Sayılı, Aydın. "İbn Sina/Doğumunun Bininci Yılı Armağani". 255-302. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn. *ed-Dürrü'l-menşûr fî't-tefsîr bi'l-me'sûr*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi' u'l-beyân ʿan te'vîli âyi'l-Ḳur'ân*. thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Beyrut: Dâru Hicr Li't-Tabaa ve'n-Neşr ve't-Tevzi` ve'l-İlan, ts.

-
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *el-Câmi'u's-şâhîh*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1998.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dîni Kur'ân Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Eser Yayınları, 1979.
- Yiğit, Fevzi. *İbn Arabî Metafiziğinde İnsan*. İstanbul: Önsöz Yayıncılık, 2016.
- Youtube, "Nabil Nabil" (Erişim 14 Mart 2024). https://www.youtube.com/watch?v=iMUr_wcQXJc
- Zebîdî, Muhammed Murteza ez-. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Ķâmûs*. thk. Heyet (Kuveyt: et-Türasü'l-A'rabî, 1997). 40 Cilt. Kuveyt: et-Türasü'l-A'rabî, 1997.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî. *Meâni'l-Ķur'ân ve i'râbuhu*. thk. Abdülcelil Abduh Şelebî. 5 Cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1988.
- Zemahşerî, Cârullah Muhammed b. Ömer. *el-Keşşâf 'an ħakâ'iki ĵavâmizi't-tenzîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'Arabî, 3. Basım, 1407.
- Zuhaylî, Vehbe İbn Mustafa. *et-Tefsîru'l-münîr*. 30 Cilt. Dimeşk: Dâru'l-Fikri'l-Muâsır, 1418.